

اصول اساسی حاکم بر عقد بیمه از منظر حقوقی (۲)

محمد محمد آل شیخ^۱

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اصول اساسی حاکم بر عقد بیمه از منظر حقوقی (۲)

در پایان مبحث اصل جانشینی که در شماره قبل به آن پرداختیم، بحث را با اشاره به ۴ مورد که دامنه شمول آن اصل (اصل جانشینی) را به آنها محدود می‌کرد، به پایان رساندیم اینک ادامه بحث را پی می‌گیرم.

مبحث پنجم: اصل احتمال

در همه معاملات آنچه بین طرفین مبادله می‌شود قطعی و مسلم است ولی در بیمه جبران خسارات از طرف بیمه‌گر جنبه احتمالی دارد لذا عده‌ای مشروعیت آن را مورد تردید قرار داده‌اند. اما باید گفت برای بیمه‌گر پیش‌بینی تعداد و میزان خسارت‌ها حتی برای خطرهای فاجعه آمیز طبیعی امکان‌پذیر است و بیمه‌گر با استفاده از حساب احتمالات و تجربیات گذشته تعداد و میزان خسارت‌های هر طبقه، ریسک را محاسبه می‌کند. (۱)

عملیات بیمه بر پایه تئوری احتمالات استوار است. به این معنا که بیمه‌گر باید خطری را که نتیجه تحقق آن را به عهده می‌گیرد به دقت ارزیابی کرده و حق بیمه را متناسب با احتمال وقوع خطر تعیین نماید. برای تعیین میزان دقیق حق بیمه باید درصد احتمال وقوع خطر تعیین شود. تعیین دقیق درصد احتمال وقوع

خطر از طریق به کارگیری «قانون اعداد بزرگ»^۱ امکان پذیر است. منظور از قانون اعداد بزرگ این است که هر چه تعداد خطرهای بیمه شده افزایش یابد تعیین دقیق درصد احتمال وقوع حادثه بیشتر خواهد شد. به عنوان مثال: فردی با اسلحه هدفی را نشانه گیری می کند. ممکن است به هدف بزند یا در هدف گیری خطا کند. اگر این شخص فقط یک بار تیراندازی کند، نمی توان پیش بینی کرد که آیا او واقعاً به هدف می زند یا خیر؟

لکن اگر همین شخص در شرایط مشابه با همان اسلحه به همان هدف تیراندازی کند و این آزمایش حدود هزار بار تکرار شود، پیش بینی دقیق تر احتمال اصابت تیر به هدف در تیراندازی های بعدی امکان پذیر خواهد بود.

به عنوان نمونه در بیمه عمر به شرط فوت؛ خطر مورد بیمه عبارت است از مرگ شخص بیمه شده در مدت معین. لحظه مرگ هیچ فردی معلوم نیست. هیچ کس نمی داند شخصی که به سن بیست و یک سالگی وارد شده آیا داخل بیست و دو سالگی هم خواهد شد؟ این سؤال با اطمینان کامل جواب داده نمی شود، لکن شمار اشخاصی که مثلاً از یک صد هزار نفر بیست و یک ساله که پس از سن بیست و یک سالگی زنده خواهد ماند «با اطمینان قوی» قابل محاسبه است.

بنابراین به کمک احتمالات و قانون اعداد بزرگ، احتمال وقوع حادثه محاسبه پذیر است و به تجربه ثابت شده است مشاهداتی که در موارد مختلف در اعداد بزرگ به عمل آمده، نتایج مشابهی داشته است، هر چقدر موضوع مطالعه وسیع تر باشد، نتایج حاصله دقیق تر و بیشتر با هم مشابهت خواهد داشت. پس از، جهت بیمه گر، بیمه عملی است که براساس علم آمار و قانون اعداد بزرگ استوار

است و شانس و شرط‌بندی و واقعه نامنتظر برای بیمه‌گر مفهومی ندارد.^۱

مبحث ششم: اصل خطر^۲

خطر در بیمه عنصر اساسی است. زیرا اصولاً پیدایش بیمه به جهت خطراتی است که متوجه انسان یا اموال بوده و خواهد بود. بدون خطر بیمه مفهوم وجودی خود را از دست می‌دهد. در جامعه‌ای که خطر وجود نداشته باشد بیمه نیز وجود نخواهد داشت. زیرا نیازی به وجود آن نیست.^۳

خطر مورد بیمه باید محتمل الوقوع باشد. بنابراین هر واقعه و امری که احتمالی نباشد یعنی یا محال باشد یا خطر قطعی باشد از دایره شمول خطر خارج است. در نتیجه حادثه یا امری که وقوع آن قطعی است خطر نمی‌باشد مثل باریدن برف در قطب.^۴

اگر وقوع حادثه حتمی باشد. شرکت بیمه چون خسارت را حتمی می‌داند اقدام به بیمه کردن آن نمی‌کند و اگر هم حاضر به بیمه کردن چنین حادثه‌ای شود، هزینه بیمه (حق بیمه) بسیار بالا خواهد بود که برای بیمه‌گذار نیز اخذ چنین بیمه‌ای مقرون به صرفه نیست. اگر وقوع خطر در اختیار یکی از متعاقدين باشد، محتمل الوقوع نیست و قابل بیمه شدن نمی‌باشد. در بیمه عمر به شرط

۱. آیت کریمی؛ کلیات بیمه، ص ۶۸.

۲. ر.ک: تقی لطفی، همان منبع، ص ۳۰، شاید تصور شود کلمه «خطر» معادل «Risk» در لاتین است. اما باید گفت: در زبان پارسی واژه‌های معادل ریسک وجود ندارد. در لاتین ریسک به معنای احتمال خسارت، امکان خسارت، عدم قطعیت، اختلاف واقعیت با پیش‌بینی و معانی دیگری آمده است. البته فرهنگ آلمانی «برکهاوس زبان» اصل واژه یزیکو (ریسک) را پارسی دانسته که از راه تازی به اروپا رفته، شاید پس از رسوخ در لاتین - ایتالیا در عصر لوتر در آلمان پخش شده است.

۳. آیت کریمی؛ همان منبع، ص ۶۱.

۴. دکتر غلام‌حسین جباری؛ تعریف خطر، انواع و راه‌های مقابله با آن «ماهنامه صنعت حمل و نقل»، ش ۶، مهر ماه ۱۳۶۶، ص ۷۲.

فوت، خطر مورد بیمه مرگ بیمه شده نیست. زیرا مرگ، حادثه‌ای حتمی‌الوقوع است، بلکه خطر مورد بیمه طول مدت عمر است که نامعلوم می‌باشد. اگر وقوع خطر غیرممکن و نادر باشد و در گذشته نظایر آن اتفاق نیفتاده باشد، چون نمی‌توان با حساب احتمالات حق بیمه متناسب با آن را تعیین نمود قابل بیمه شدن نمی‌باشد.

خطرهای مورد بیمه باید پراکنده باشد. اگر تمام خطرهای پذیرفته شده توسط بیمه‌گر در یک محل متراکم باشد، قطعاً میزان تعهد بیمه‌گر یعنی خسارت پرداختی بیشتر از حق بیمه‌های دریافتی خواهد بود. بنابراین قبول بیمه هزار مغازه که در یک بازار قرار دارند و یا بیمه هزار واحد مسکونی که در یک مجموعه متمرکز واقع هستند خلاف مصلحت بیمه‌گر است. زیرا احتمال سرایت حریق در یک بازار یا در یک مجموعه مسکونی بسیار زیاد است. اگر خطر موضوع بیمه زلزله باشد قبول بیمه هزار واحد که در یک شهر واقع باشد نیز دور از مصلحت است چه، خطراتی مثل زلزله و توفان منطقه وسیعی را دربرمی‌گیرند. بنابراین این گونه خطرات که مخالف با اصل پراکندگی خطر می‌باشد قابل بیمه شدن نیستند یا اگر بیمه شوند حق بیمه‌های آنان گزاف است. این ضرب‌المثل معروف که انسان عاقل همه تخم مرغ‌های خود را در یک سبد نمی‌گذارد به صورت اصلی از طرف بیمه‌گران پذیرفته شده است.

خطرهای بیمه شده باید مشابه و هم شکل باشند تا بتوان آمار آنها را به طبقات مختلف ریسک تقسیم و آمار دقیق درباره هر طبقه جمع‌آوری کرد. برای آمارگیری به منظور استفاده از تجربیات گذشته، برای پیش‌بینی حق بیمه آینده و رعایت تساوی بیمه‌گذاران در پرداخت حق بیمه، تشابه خطرهای بیمه شده شرط اصلی به حساب می‌آید.^۱

مبحث هفتم: اصل تعدد

وقتی مالی که قیمت معینی دارد با همان بها نزد چند شرکت بیمه، بیمه شود آن را «تعدد بیمه»^۱ می‌گویند.^۲

طبق اصل جبران خسارت، که یکی از قواعد آمره عقود بیمه است، بیمه‌گذار نمی‌تواند بیش از خسارتی که به او وارد آمده است از بیمه‌گر یا بیمه‌گران دریافت نماید به عبارت دیگر بیمه نباید منجر به کسب سود برای او شود.

ماده ۸ ق.ب در راستای اجرای این اصل عنوان می‌کند: «در صورتی که مالی بیمه شده باشد در مدتی که بیمه باقی است نمی‌توان همان مال را به نفع همان شخص و از همان خطر مجدداً بیمه نمود» بنابراین طبق مفاد این ماده برای این که تعدد بیمه تحقق پیدا کند ۵ شرط باید موجود باشد:

۱- تجاوز جمع مبالغ بیمه از ارزش واقعی

۲- وحدت موضوع بیمه

۳- وحدت خطر مورد بیمه

۴- وحدت نفع

۵- تقارن زمانی عقود بیمه^۳ *گروه مطالعات فرهنگی*

۱- تجاوز جمع مبالغ بیمه از ارزش واقعی:

در صورتی که جمع مبالغ بیمه شده در بیمه نامه‌های متعدد از ارزش واقعی موضوع بیمه تجاوز نکند تعدد بیمه محقق نمی‌شود. مانعی وجود ندارد که بیمه‌گذار برای شیء واحد به چند بیمه‌گر مراجعه و نزد هر یک از آنها مقداری از ارزش شیء را بیمه نماید. به نحوی که مجموع ارزش بیمه‌نامه‌ها از ارزش واقعی

1. Double insurance.

۲. دکتر جان علی محمود صالحی؛ فرهنگ اصطلاحات بیمه و بازرگانی، ص ۹۲.

۳. دکتر محمدجعفر جعفری لنگرودی، دایرةالمعارف حقوق مدنی و تجارت؛ ص ۶۸۵.

شیء موضوع بیمه بیشتر نشود. چرا که این امر هیچ منافاتی با اصل جبران خسارت نخواهد داشت.

۲- وحدت موضوع بیمه:

برای تحقیق تعدد بیمه باید موضوع بیمه در بیمه‌نامه‌های صادره یکی باشد. اگر در یک بیمه نامه، کشتی، موضوع بیمه قرار گیرد و در بیمه‌نامه‌های دیگر محموله کشتی، چون موضوع بیمه در این بیمه‌نامه‌ها یکی نبوده تعدد بیمه تحقق نیافته است.

۳- وحدت خطر مورد بیمه:

اگر شیء واحد در مقابل خطرات متعدد به موجب بیمه‌نامه‌های جداگانه بیمه شود، به نحوی که هر بیمه‌نامه مختص به خطر جداگانه‌ای باشد. مثلاً: بیمه‌گذاری منزل خود را در مقابل خطر آتش‌سوزی بیمه می‌کند. سپس همان منزل را در مقابل خطر سیل و زلزله و سرقت، به موجب بیمه‌نامه‌های جداگانه، بیمه نماید. چون در هر یک از این بیمه‌نامه‌ها خطر خاصی مورد بیمه قرار گرفته بنابراین تعدد بیمه محقق نگردیده است.

۴- وحدت نفع:

ممکن است در شیء واحد افراد زیادی ذی‌نفع باشند. به عنوان مثال: در یک بیع بین‌المللی، خریدار، فروشنده، متصدی حمل و بانک گشایش دهنده اعتبار، نسبت به مبیع ذی‌نفع باشد. بنابراین هر کدام از آنها می‌توانند به طور جداگانه، نفع خویش را بیمه نمایند.

۵- تقارن زمانی عقود بیمه:

برای تحقق تعدد بیمه باید مدت زمان اعتبار عقود با یکدیگر منطبق باشند بنابراین اگر فروشنده‌ای، محموله را برای سفر دریایی معین تا مقصد بیمه نماید سپس به موجب بیمه نامه دیگری همان محموله را از بندر مقصد تا انبار خریدار، بیمه نماید، به این علت که زمان اعتبار هر یک از بیمه‌نامه‌ها متفاوت است تعدد

بیمه محقق نگردیده است. به عبارت دیگر برای تحقق تعدد بیمه تضمین‌های بیمه‌گران باید در عرض هم قرار گیرند نه در طول یکدیگر به عنوان بدل.

بنابراین هرگاه شخصی مالی را به موجب چند عقد برای زمان واحد نزد چند بیمه‌گر در مقابل خطر واحد بیمه کند به طوری که مجموع مبالغ بیمه شده از ارزش واقعی موضوع بیمه تجاوز نماید تعدد بیمه تحقق خواهد یافت.

ضمانت اجرای تعدد بیمه چیست؟ عبارت ماده ۸ ق.ب. ۱۳۱۶ صراحتاً ضمانت اجرایی برای تعدد بیمه مقرر نکرده اما سیاق این ماده حکایت از این دارد که قانون‌گذار تعدد بیمه را نهی کرده است. به نظر می‌رسد طبق قاعده «نهی از عمل موجب فساد است»^۱ در صورت تحقق جمیع شرایط تعدد بیمه، عقد بیمه اول صحیح اما بیمه‌نامه‌های بعدی باطل است. سؤالی که ممکن است مطرح شود این است که آیا حق بیمه‌های پرداختی قابل استرداد است و از ماده ۸ ق.ب. ۱۳۱۶ نمی‌توان عدم استحقاق بیمه‌گذار نسبت به استرداد حق بیمه‌ها را استنباط نمود. اعم از این که بیمه‌گذار دارای حسن نیت باشد یا سوء نیت. در صورتی که بیمه‌گذار دارای حسن نیت بوده انعقاد بیمه‌نامه‌های متعدد با موافقت بیمه‌گران نمی‌تواند دلیل صحت تعدد بیمه باشد. بلکه همان‌طور که گفتیم پس از انعقاد عقد بیمه نسبت به تمام ارزش واقعی موضوع بیمه، بیمه‌نامه‌های بعدی باطل خواهد بود و از این جهت تفاوتی بین حسن نیت و سوءنیت بیمه‌گذار نخواهد بود. در صورتی که نتوان تشخیص داد کدام یک از عقود بیمه زودتر از دیگری منعقد شده یا در صورتی که هر دو عقد در یک زمان واقع شده باشد تکلیف چیست؟ به عنوان مثال: صاحب تجارت خانه‌ای اموال موجود در انبار را بیمه نماید و قائم‌مقام تجارتي او بدون اطلاع از این عقد، همان اموال را نزد بیمه‌گر دیگری بیمه کند و تاریخ تقدم و تأخر هیچ‌کدام معلوم نباشد یا هر دو در یک

زمان منعقد شده باشد کدام یک از این دو بیمه‌نامه باطل و کدام یک صحیح است؟ هر کدام از این دو را صحیح و دیگری را باطل بدانیم در واقع ترجیح بلامرجح است و از نظر عقلی نیز ترجیح بلا مرجح قبیح است.^۱ بنابراین به نظر می‌رسد که هر دو این بیمه‌نامه‌ها صحیح است لکن در صورت وقوع خطر، خسارت باید به نحوی بین بیمه‌گران سرشکن شود که مجموع مبالغی که پرداخت می‌شود از ارزش واقعی شیء بیمه شده تجاوز نکند.

مبحث هشتم: اصل اتکایی^۲

هر بیمه‌گری به مناسبت خطرهایی که به عهده گرفته است، خود در معرض عدم تعادل و ورشکستگی است. با وجود تلاش بیمه‌گر در انتخاب خطر و محاسبات آماری، آن خطر مذکور به طور کامل رفع نمی‌شود. لکن از طریق توزیع خطرات می‌توان آن را تا میزان قابل توجهی کاهش داد. یکی از راه‌های توزیع خطرات، بیمه اتکایی است. بنابراین اصل اتکایی نتیجه اصل توزیع خطرات است. این اصل بیمه‌گر را راهنمایی می‌کند، خطرانی را که بیشتر از ظرفیت شرکتش می‌باشد به دیگران واگذار نماید.^۳ به بیان دیگر بیمه اتکایی را می‌توان توزیع جهانی ریسک نامید.^۴ بیمه اتکایی قراردادی است که به موجب آن بیمه‌گر در قبال پرداخت حق بیمه معین، خطری را که پذیرفته است به شرکت دومی واگذار می‌کند. اولی «بیمه‌گر واگذارنده» و دومی «بیمه‌گر اتکایی یا انتقال گیرنده» نامیده می‌شود. بیمه‌گر انتقال گیرنده به نوبه خود می‌تواند خطری را که پذیرفته به شرکت سومی واگذار کند. در این صورت بیمه‌گر اتکایی اول «واگذارنده مجدد»

۱. دکتر سیدمصطفی محقق داماد، مباحثی از اصول فقه، دفتر سوم ج ۱، تهران؛ مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۹۰.

2. Reinsurance.

۳. روزه - بو، همان منبع، ص ۳۸.

۴. آیت کریمی، همان منبع، ص ۹۸.

و طرف مقابل او «انتقال گیرنده مجدد» نامیده می‌شود.

در بیمه اتکایی شخص بیمه‌گذار دخالتی نداشته و بیمه‌گر اتکایی نیز مسئولیتی در مقابل او ندارد و زمانی که بیمه‌گر واگذارنده، خطری را واگذار می‌کند، قرارداد جدیدی بین بیمه‌گر واگذارنده و بیمه‌گر اتکایی ایجاد می‌شود که این قرارداد جدا از رابطه حقوقی است که بین بیمه‌گذار و بیمه‌گر اصلی به وجود آمده است.^۱ در صورت وقوع خطر مورد بیمه؛ بیمه‌گذار برای دریافت خسارت خود باید به بیمه‌گر مراجعه کند و او مسئول پرداخت است.

بیمه‌گر پس از پرداخت خسارت برای دریافت سهم بیمه‌گران اتکایی می‌تواند به آنها مراجعه کند. هرگاه بیمه‌گر اتکایی دچار ورشکستگی شود بیمه‌گر واگذارنده در مقابل بیمه‌گذار مسئول است و نمی‌تواند با استناد به اینکه بیمه‌گر اتکایی مقداری از خطر را به عهده گرفته از زیربار تعهد به جبران خسارت شانه خالی کند. در صورت ورشکستگی بیمه‌گر واگذارنده، بیمه‌گر اتکایی به میزان سهم خود از خسارت، در مقابل طلبکاران^۲ او مسئول بوده، و تنها در این صورت است که بیمه‌گذاران^۳ می‌توانند به عنوان طلبکار بیمه‌گر واگذارنده ورشکسته به بیمه‌گر اتکایی مراجعه نمایند. یکی دیگر از نتایج استقلال عقد بیمه مستقیم از بیمه اتکایی این است که اگر بستانکاران یک شرکت بیمه (خسارت دیدگان) برای حمایت و تقویت مالی آن شرکت تصمیم بگیرد از دریافت خسارت خودداری کند و حق خود را ابراء نماید، بیمه‌گران اتکایی باید سهم خود را از همان خسارت

۱. گروه کارشناسان شرکت سویس ری، همان منبع، ص ۴۰.

۲. در اینگونه موارد، حسب مورد مدیر تصفیه یا اداره تصفیه امور ورشکستگی به نمایندگی از هیأت طلبکاران اقدام مقتضی معمول خواهد داشت.

۳. همان.

بپردازند و این عمل بستانکاران هیچ تأثیری در میزان بدهی آنها نخواهد داشت^۱ این اصل، که رابطه بین بیمه‌گذار و بیمه‌گر از یک طرف و رابطه بیمه‌گر و واگذارنده و اتکایی از طرف دیگر به طور کامل منفک از هم هستند، حتی در بعضی نظام‌های حقوقی نیز منعکس شده است.^۲ اما در بعضی از بازارهای بیمه اتکایی، نظیر ایالات متحده آمریکا، بیمه‌گر و واگذارنده با بیمه‌گران اتکایی به موجب شرطی در ضمن بیمه‌نامه اتکایی موسوم به کلوز^۳ Cut - through توافق می‌کنند در مواقعی که بیمه‌گر و واگذارنده دچار مشکلات مالی گردد و از پرداخت خسارت ناتوان شود، بیمه‌گذار حق رجوع و اقامه دعوی به بیمه‌گر اتکایی را داشته باشد.^۴ زمانی که این شرط به طور گسترده در ایالات متحده، نسبت به بیمه‌گذاران اولیه قابل اجرا بود در حقوق انگلستان به دلیل فقدان نسبیت قراردادی،^۵ این شرط، غیرقابل اجرا بود، مگر این که یک «قرارداد سه جانبه»^۶ بین بیمه‌گر اتکایی، بیمه‌گر و واگذارنده و بیمه‌گذار اصلی منعقد شود.^۷

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 نشریات علمی و پژوهشی

۱. همانجا، ص ۳۶.

۲. ر.ک: همانجا، ص ۴۱، به عنوان مثال: ماده قانون بیمه پورتوریکو که مطابق با آن بیمه‌گذار به عنوان خریدار بیمه و یا هر شخص دیگری که حامل بیمه‌نامه است هیچ‌گونه حقی که براساس آن از بیمه‌گر اتکایی به طور مستقیم تقاضای خسارت نماید، ندارد و فقط بیمه‌گر و واگذارنده است که از بیمه‌گر خسارت دریافت می‌کند، مگر اینکه در قرارداد اتکایی به طور صریح تأکید شده باشد و یا موافقت خاصی بین بیمه‌گر اتکایی و بیمه‌گذار یا دارنده بیمه‌نامه شده باشد.

3. Reinsurance Cut - Through Clause.

4. Rod D. Margo; op.cit., 455.

5. Privity of contract.

6. Tripartite contract.

7. Ibid.

نتیجه‌گیری:

بررسی و تجزیه و تحلیل روابط حقوقی اطراف عقد بیمه مستلزم شناخت اصولی است که عقد بیمه را از سایر قراردادهای متمایز می‌گرداند. به نحوی که بدون شناخت و آگاهی حقوقی از اصول اساسی حاکم بر عقد بیمه امکان تحلیل و شناسایی حقوق و تکالیف بیمه‌گذار و بیمه‌گر میسر نیست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی